

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پژوهشکده زبان شناسی
گروه فرهنگ و زبانهای باستانی

پایان نامه دکتري رشته فرهنگ و زبانهای باستانی

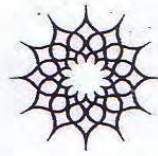
بررسی متون فارسی زرتشتی

استاد راهنما :
دکتر کتابیون مزداپور

استادان مشاور :
دکتر زهره زرشناس
دکتر امید ملاک بهبهانی

پژوهشگر :
حمیدرضا دالوند

امرداد ۱۳۹۱

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
مدیریت تحصیلات تکمیلی

باسمه تعالی

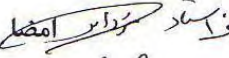

هیأت داوران در جلسه مورخ ۱۳۹۱/۰۵/۱۵

رساله‌ی تحصیلی آقای حمیدرضا دالوند دانشجوی مقطع دکتری رشته‌ی فرهنگ و زبان‌های باستانی

تحت عنوان:

بررسی متون فارسی زرتشتی

را بررسی کردند و رساله با درجه عالی به تصویب نهایی رسید.

۱. استاد راهنمای رساله، سرکار خانم دکتر کتایون مزداپور با مرتبه علمی استاد امضا
۲. استاد مشاور رساله، سرکار خانم دکتر زهره زرشناس با مرتبه علمی استادیار امضا
۳. استاد مشاور رساله، سرکار خانم دکتر امید ملاک بهبهانی با مرتبه علمی استادیار امضا
۴. استاد داور داخلی، سرکار خانم دکتر فرزانه گشتاسب با مرتبه علمی استادیار امضا
۵. استاد داور مدعو، سرکار خانم دکتر ژاله آموزگار با مرتبه علمی استاد امضا
۶. استاد داور مدعو جناب آقای دکتر علی رواقی با مرتبه علمی استاد امضا

امضای رئیس پژوهشگاه

امضای مدیر گروه

امضای نماینده مدیریت تحصیلات تکمیلی

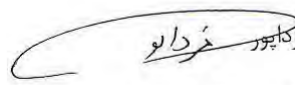

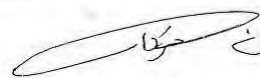
صور تجلسه دفاعیه رساله دکتری

جلسه دفاعیه رساله دکتری آقای حمیدرضا دالوند دانشجوی دوره دکتری رشته فرهنگ و زبان‌های باستانی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی با عنوان «بررسی متون فارسی زرتشتی» در ساعت ۱۰ روز یکشنبه مورخ ۱۳۹۱/۰۵/۱۵ با حضور "خانم دکتر مزداپور" استاد راهنما، "خانم دکتر زرشناس" و "خانم دکتر ملاک بهبهانی" استادان مشاور و "خانم دکتر گشتاسب"، "خانم دکتر آموزگار" و "آقای دکتر رواقی" استادان داور تشکیل گردید.

پس از شنیدن خطابه دفاعیه، پرسشهای هیأت داوران مطرح گردید و دانشجو به آنها پاسخ داد و از رساله خود دفاع کرد. جلسه موقتاً برای شور تعطیل شد و پس از تشکیل مجدد به اتفاق آراء و با نمره به عدد ۱۹ (نوزده) به حروف (نوزده) و درجه (عاشق) آقای حمیدرضا دالوند به عنوان دانش‌آموخته دوره دکتری رشته فرهنگ و زبان‌های باستانی شناخته شد.

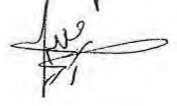
اسامی و امضای هیئت داوران:

❖ استاد راهنما (رئیس هیئت داوران): خانم دکتر کتابون مرکزپور

❖ استاد مشاور: خانم دکتر زهره زرشناس

❖ استاد مشاور: خانم دکتر امید ملاک بهبهانی

❖ استاد داور داخلی: خانم دکتر فرزانه گشتاسب

❖ استاد داور مدعو: خانم دکتر زاله آموزگار

❖ استاد داور مدعو: آقای دکتر علی رواقی

❖ رئیس پژوهشکده: آقای دکتر مصطفی عاصی

❖ مدیر گروه: خانم دکتر زهره زرشناس

❖ نماینده مدیریت تحصیلات تکمیلی: آقای حبیب صحرایی

نظر اصلاحی هیئت داوران :

دیشکس

ده

هر اذکو که آمو ختم

چکیده

بررسی متون فارسی زرتشتی، رساله دکتری در رشته فرهنگ و زبانهای باستانی از پژوهشکده زبان‌شناسی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، نگارش حمیدرضا دالوند به راهنمایی دکترکتایون مزداپور و استادان مشاور: دکتر زهر زرشناس و دکتر امید ملاک بهبهانی، تهران، امرداد ۱۳۹۱.

متون فارسی زرتشتی یا معرفی متن‌هایی که زرتشتیان از سده‌های پس از اسلام در ایران و هند به زبان فارسی، چه نظم و چه نثر، پدید آورده‌اند؛ موضوع این رساله است که در پنج فصل: کلیات، روش‌شناسی، پیشینه‌ی پژوهش، یافته‌های پژوهش و نتیجه‌گیری یا تفسیر و استنتاج داده‌ها و یافته‌ها تدوین شده است.

فصل چهارم که متن اصلی پایان‌نامه را دربردارد، شامل بررسی موضوع در دوازده عنوان، برگرفته از سنت دینی زرتشتی، به شرح زیر است: ۱- ترجمه و تفسیر متون اوستایی ۲- ترجمه و تفسیر متون پهلوی و پازند ۳- آیین‌ها و فقه زرتشتی ۴- عقاید و کلام زرتشتی ۵- روایات ۶- مناجات ۷- اندرزها و متون اخلاقی ۸- میراث فرقه آذرکیوان ۹- تاریخ ۱۰- ادبیات ۱۱- زبان‌شناسی و فرهنگ نگاری ۱۲- نجوم. در این فصل متون مربوط به هر یک از این حوزه‌ها معرفی و شرح شده‌اند و فهرستی از نسخه‌های خطی موجود از هر متن در ذیل آن آمده است.

ادبیات فارسی زرتشتی گذشته از ارزش‌های ادبی و زبانی خاصی که دارد، بیانگر صورت زنده و پویای دیانت زرتشتی است و تحولات آن را در روزگار پس از اسلام نشان می‌دهد. از این رو سرچشمه‌ی ارزشمندی برای مطالعات ادیان، اساطیر، فرهنگ و تاریخ ایران و تحولات این حوزه‌ها از دانش در روزگار اسلامی است.

فهرست مطالب

پیشگفتار.....	۱
فصل اول : کلیات.....	۲
فصل دوم: روش شناسی.....	۷
فصل سوم: پیشینه پژوهش.....	۱۰
فصل چهارم: یافته های پژوهش.....	۱۴
- ترجمه و تفسیر اوستا.....	۱۵
- ترجمه و تفسیر متون پهلوی و پازند.....	۲۹
- آیین و فقه.....	۴۸
- عقاید و کلام.....	۷۵
- روایات.....	۱۰۱
- اندرز نامه ها(متون اخلاقی).....	۱۴۹
- مناجات.....	۱۵۴
- میراث فرقه آذر کیوان.....	۱۶۵
- تاریخ.....	۱۷۹
- ادبیات.....	۲۲۷
- زبان شناسی و فرهنگ نگاری.....	۲۴۱
- نجوم.....	۲۴۶
فصل پنجم: تفسیر و استنتاج.....	۲۵۳
کتابنامه.....	۲۵۹

پیشگفتار

زرتشتیان افزون بر اوستایی، پهلوی و پازند، متون دینی خود را چه در ایران و چه بیرون از مرزهای ایران، بویژه در هند، به زبان فارسی به نگارش درآورده‌اند. از این رو بخشی از ادبیات پهناور زبان فارسی دستاورد تلاش پیروان دیرینه دین ایرانی است و دربردارنده‌ی مفاهیم کهن اساطیری، فرهنگی، قومی و تاریخی ایرانیان است.

بررسی، شناخت، تحدید موضوع و فهرست‌نویسی متون و دست‌نوشته‌های ادبیات فارسی زرتشتی موضوع اصلی این پژوهش است و کوشیده شده تا قلمرو و میزان داده‌های بر جای مانده و متون موجود شناسایی و معرفی شود. حاصل کار در فصول زیر تدوین شده است:

فصل اول، به کلیات موضوع، قلمرو، اهمیت و اهداف آن می‌پردازد.

در فصل دوم روش‌شناسی و در فصل سوم پیشینه پژوهش مورد بررسی قرار گرفته است.

در فصل چهارم یا فصل اصلی که به یافته‌های پژوهش اختصاص دارد، متون فارسی زرتشتی در موضوع: ۱- ترجمه و تفسیر اوستا ۲- ترجمه و تفسیر متون پهلوی ۳- فقه و آئین‌های زرتشتی ۴- کلام و عقاید زرتشتی ۵- روایات ۶- اندرزها ۷- مناجات ۸- میراث فرقه آذر کیوان ۹- تاریخ ۱۰- ادبیات ۱۱- زبان شناسی و فرهنگ نگاری ۱۲- نجوم، بررسی و معرفی شده‌اند.

در فصل پنجم نتایج پژوهش و مشکلات و موانع آن آمده است. امید است متن پیش‌رو سرآغازی برای پژوهش‌های ژرف‌تر در نقد، معرفی و تصحیح و نشر ادبیات فارسی زرتشتی باشد.

فصل اول

کلیات

مسئله پژوهش

زبان و ادبیات فارسی در پهنه‌ای گسترده از تاریخ و گستره‌ی جغرافیائی از سغد و کاشغر تا قفقاز و آسیای صغیر و از کرانه‌های جنوبی خلیج فارس تا شبه قاره‌ی هند، میراث بشری ارزشمندی را در بردارد که نه فقط ایرانیان بلکه ترکان و تازیان و هندوان، و نه فقط مسلمانان که زرتشتی و یهود و ترسا و هندو، همه و همه در پیدایش و بالندگی آن سهم و نقش داشته‌اند. این تنوع قومی و عقیدتی، زبان و ادبیات فارسی را هم غنا بخشیده و بر مفاهیم و واژگان آن افزوده است و هم آن را جهانی ساخته و سبب گردیده تا در فراز و فرودهای تاریخی اقتدار و پویایی خود را حفظ کند و تا به امروز دوام آورد.

شناخت جداگانه‌ی میراث قومی و عقیدتی ملل و نحلی که در رشد و بالندگی ادبیات فارسی سهیم بوده‌اند، لازمه‌ی درک تاریخ ادبیات و میراث زبان فارسی است زیرا به سبب گستردگی چنین ادبیات و میراث گسترده و متنوعی در قلمرو تاریخی و جغرافیایی زبان فارسی، با همه‌ی تلاش‌های ارزشمندی که شده است، کمتر کسی توانسته به شناخت و شناساندن تمام ابعاد آن دست پیدا کند.

زرتشتیان هر چند به لحاظ نژادی تنها بازماندگان و یادگاران روزگار باستان ایران هستند و بیش از هر قوم دیگری داعیه ایرانیت دارند ولی از نگاه عقیدتی متفاوت از جامعه اسلامی ایران هستند. از این رو متونی که پدید آورده‌اند، ویژگی‌های خود را دارند. از جمله این که باز تولید مفاهیم کهن اساطیری و فرهنگی ایران هستند و پیش از آن که ارزش ادبی داشته باشند، ارزش محتوایی دارند و ایرانیان ناگزیر برای درک هویت تاریخی و فرهنگی خود لازم است به آنها مراجعه کنند و در پرتو قرائت و تفسیر آنها به تحلیل گذشته‌ی خود بپردازند و موجودیت خویش را تفسیر کنند. دیگر این که متون فارسی زرتشتی، از آنجا که ترجمه و اقتباس از متن‌های کهن اوستایی و پهلوی هستند، اگر چه ارزش ادبی چندانی ندارند ولی به لحاظ زبانی و واژه‌شناسی و واژه‌سازی و مفهوم‌پردازی بسی غنی‌تر از متون پدیدآمده در سراسر ادبیات فارسی هستند. زیرا به نسبت از درآمیختگی با زبانهای دیگر چون عربی، ترکی، و فرنگی، دور هستند و به جای استفاده از وام واژه، مولفان و پدیدآورندگان آنها از ظرفیت‌های زبانی و نیز از میراث کهن زبانهای ایرانی استفاده کرده‌اند. از این رو باید گفت، شناخت و شناساندن ادبیات و زبان فارسی زرتشتی نه به مثابه تلاش برای شناخت یک گروه دینی که به مثابه درک میراث کهن ولی زنده‌ی ایرانیان از گذشته‌های بسیار دور تا به امروز، امری ضروری و پیش نیاز شناخت زبان فارسی و درک ابعاد و زوایای تاریخ و فرهنگ ایرانی حتی در روزگار اسلامی است.

موضوع پژوهش

با توجه به نقش متون زرتشتی در غنا بخشیدن به زبان فارسی و نیز باز تولید بن مایه‌ها و درون مایه‌های اساطیری تاریخ و فرهنگ ایران باستان، این پژوهش به بررسی، شناخت و شناساندن متن‌های منظوم و منثوری می‌پردازد که زرتشتیان پس از اسلام تا به امروز به فارسی نو نوشته‌اند. طبقه‌بندی آثار و معرفی هر اثر و محتوای آن، همچنین تأکید بر معرفی دستنوشته‌های باقی مانده از آن، عمده‌ترین موضوع این پژوهش است.

قلمرو پژوهش

در این پژوهش کلیه آثار فارسی زرتشتی که از آغازین سده‌های پس از ورود اسلام به ایران نوشته شده‌اند تا به امروز مورد بررسی قرار گرفته‌اند. همچنین، این گستره‌ی زمانی هم‌پهنه‌ی جغرافیایی درون ایران و هم بیرون از مرزهای ایران، بویژه هند، را دربر می‌گیرد. به سخن دیگر، هر اثری در هر قالبی در هر زمانی و در هر کجای دنیا توسط زرتشتیان به زبان فارسی نوشته شده باشد، در قلمرو این پژوهش بوده است و مورد بررسی قرار گرفته است.

اهمیت و ضرورت پژوهش

چنین پژوهشی نه تنها ما را به گونه‌ای تخصصی با بخش‌های مختلف ادبیات فارسی و نقش دیگر ملل در بالندگی آن آشنا می‌سازد که سبب می‌گردد تا راهنما و زیربنایی برای احیاء و تصحیح انتقادی متون یاد شده پدید آید. پیرو اهمیتی که ادبیات فارسی زرتشتی در درک هویت تاریخی و زبانی ایران دارد، بازخوانی، نقد و نشر آن ضرورت دارد و برای نیل بدین مقصود، لازم است نخست راهنمایی برای آگاهی از داشته‌های موجود فراهم آید. از این رو پژوهش پیش‌رو در پاسخ به نیاز یاد شده انجام گرفته است. تا سرآغازی برای تصحیح و ویرایش و نشر آن ادبیات باشد.

اهداف پژوهش

شناخت و شناساندن تخصصی بخش‌های متفاوت و کمتر شناخته شده‌ی ادبیات فارسی. شناخت و شناساندن متون و تجربه‌های زبانی کهن و کمتر شناخته شده‌ی زبان فارسی به منظور استفاده از ظرفیت‌های صرفی و نحوی این زبان در عرصه‌ی علوم مختلف. آشنایی با ادبیات و متون پیروان کیش کهن ایرانی، به منظور درک بهتر هویت تاریخی و فرهنگی ایرانیان. فراهم آوردن راهنمایی برای شناخت متون موجود ادبیات فارسی زرتشتی و دستنوشته‌های آنها به منظور تصحیح، نقد و نشر این متون.

کاربردهای پژوهش

از آنجا که این بررسی، پژوهشی بنیادی است، نتیجه‌ی آن فراهم آمدن اثری مرجع و راهنما است که می‌تواند در موارد زیر کاربرد داشته باشد:

مرجعی برای مطالعات تاریخ و ادبیات فارسی در میان غیر مسلمانان. راهنمایی برای تصحیح و نقد و نشر متون و نسخه‌های خطی فارسی زرتشتی. استفاده دانشجویان و پژوهشگران جهت استخراج موضوعات پژوهشی، طرح‌ها و رساله‌های بدیع و ضروری که تا کنون بدانها پرداخته نشده است. کاربر در حوزه‌های مطالعات زبان‌شناسی و مراکز و نهادهای وابسته. کاربر در حوزه‌های مطالعات دین‌شناسی، بویژه شناخت پیروان کیش زرتشتی.

نوع پژوهش

به لحاظ اهداف، پژوهشی بنیادی است که به منظور فراهم آمدن مرجعی قابل اعتماد برای فعالیت‌های پژوهشی بعدی در حوزه ادبیات فارسی زرتشتی فراهم آمده است. همچنین به لحاظ روش، پژوهشی کتابخانه‌ای و متکی به اسناد و دستنوشته‌های بازمانده از زرتشتیان طی سده‌های گذشته است. از این رو مطالعه‌ای تاریخی توصیفی نیز به شمار می‌آید.

سوالات پژوهش

مهمترین پرسش‌هایی که در این پژوهش مطرح بود، عبارتند از: زرتشتیان چرا به فارسی نو رو آوردند و متون خود را به این زبان انتقال دادند؟ از چه زمانی فارسی نویسی را آغاز کردند؟ چه میزان متن توسط زرتشتیان به فارسی نوشته شده است؟ ابعاد و حوزه‌های متون فارسی زرتشتی چگونه است و میراث فکری و قلمی آنها در چه موضوعاتی قابل طبقه‌بندی است؟

ارزش و اهمیت و کاربرد این متون چیست؟ چگونه می‌توان ابزار و زمینه‌ای برای نقد، تصحیح و نشر آنها فراهم ساخت؟

فرضیه‌های پژوهش

اگرچه این پژوهش، مطالعه‌ای توصیفی تاریخی است و از فرضیه پردازی پژوهش‌های تحلیلی چندان برخوردار نیست ولی در پاسخ به هر یک از پرسش‌های مطرح شده، گمانه‌های متفاوتی مطرح است که چکیده‌ی همه آنها این فرضیه است: «زرتشتیان برای تداوم بقای خود و رفع نیازهای دینی‌شان اقدام به باز تولید و نقل متون کهن اوستایی و پهلوی به فارسی نو کردند».

بدیهی است این حرکت به صورت تدریجی، حدود سده‌های سوم تا ششم هجری، روی داد و در سده‌های بعد به تناسب فراز و فرودهای تاریخی از جمله ارتباط با پارسیان هند، از سده‌ی نهم به بعد، ابعاد گسترده‌ای یافت و بالندگی و تنوع بیشتری پیدا کرد.

تعریف واژه‌های مهم و کلیدی

بررسی: در این پژوهش منظور از بررسی بیشتر مطالعه‌ی توصیفی و شناخت و شناساندن آثار و متون موجود است نه تحلیل و تفسیر آنها و اگر گاه نقد و تفسیری صورت گرفته است، به هدف شناخت و معرفی بهتر اثر بوده است.

متون: در این پژوهش هر نوشته‌ای که موضوع مستقلی داشته است، خواه مستقل و در یک کتابچه‌ی جداگانه بوده است و خواه درون جنگ‌ها و مجموعه‌ها و حتی گاه درون یک اثر ترکیبی جای داشته است؛ یک متن به شمار آمده است. این متن ممکن است نویسنده و پدیدآورنده‌ی شناخته شده‌ای داشته است و ممکن است نه، پدید آورنده‌ی آن گمنام باشد. افزون بر این لازم بود که بدست زرتشتیان و در باره‌ی مسائل دینی و فرهنگی آنها فراهم شده باشد.

فارسی زرتشتی: منظور گونه‌ای از متون فارسی است که زرتشتیان درباره‌ی دیانت، زبان و فرهنگ خود پدید آورده‌اند و هم از نظر محتوا و هم به لحاظ ویژگی‌های زبانی بویژه استفاده از مفاهیم، اصطلاحات و واژگان کهن با دیگر متون فارسی تفاوت چشمگیری دارد.

متون فارسی زرتشتی چه در ایران و چه در هند محصول سنت و آموزه‌های رایج در میان موبدان و دستوران دینی کیش زرتشتی است و اغلب آنها را روحانیون پدید آورده‌اند. اگر هم بهدینی غیر روحانی بدین امر پرداخته است، براساس متون و اسلوب و الگوی کار جامعه روحانی و نظام دستوران دینی بوده است. از این رو تفاوت چشمگیری میان نوشته‌های این دو وجود ندارد. در نتیجه باید گفت، آنچه در این پژوهش معیار قرار گرفت و بررسی شد؛ متونی بودند که درون سنت زرتشتی فراهم آمده بودند و فرهیختگان و فرزنانگان زرتشتی که درون نظام دانشگاهی ایران پرورش یافته‌اند و آثار آنها بر مبنای آموزه‌های دانشگاهی فراهم آمده است نه سنت رایج زرتشتی، در این پژوهش چندان مورد توجه قرار نگرفتند. از جمله این افراد استاد دکتر کتابون مزداپور است که اگرچه زرتشتی است و آثار ارزشمندی در حوزه‌ی فرهنگ و زبانهای ایران و دیانت زرتشتی فراهم آورده است ولی آثار او بیرون از سنت زرتشتی است.

فصل دوم

روش شناسی

روش پژوهش

این بررسی به لحاظ روش، مطالعه‌ای کتابخانه‌ای و متکی بر اسناد، نسخه‌های خطی و مکتوباتی است که از زرتشتیان بر جای مانده است و یا پیرامون آثار و ادبیات آنها به نگارش درآمده است. از این رو روش توصیفی تاریخی یا اسنادی به عنوان روش غالب پژوهش برگزیده شد. با این همه، در لابه‌لای توصیف و معرفی آثار، تحلیل و نقد گونه‌های مختلف ادبیات فارسی زرتشتی در پیوند با فراز و فرودهای تاریخی هم مورد توجه بوده است و کوشیده شده تا دیدی کلی از چگونگی تحولات ادبیات مورد بررسی نیز به خواننده ارائه شود.

روش جمع‌آوری اطلاعات

نخست تمام فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه‌های بزرگ جهان از جمله کتابخانه‌های کاما، ملافیروز، مهرجی رانا، دانشگاه بمبئی و فهرست کاتراک از کتابخانه شخصی پارسیان، کتابخانه‌های موزه بریتانیا، ایندیا آفیس، بادلیان، کمبریج، ملی مونیخ و ملی پارس در اروپا گردآوری شد. همچنین فهرست کتابخانه‌های ایران، بویژه کتابخانه ملی، مجلس، دانشگاه تهران، آیت‌الله مرعشی قم، ملی ملک تهران و نیز فهرست‌های استاد منزوی و فهرست معروف دنا مورد بررسی قرار گرفت و تمام متون خطی فارسی زرتشتی از آنها استخراج و فیش برداری شد. در کنار فهرست نسخه‌های خطی، کتاب شناسی‌ها و فهرست آثار چاپی، کاتالوگ کتابخانه‌ها و متون پژوهشی مرتبط با موضوع هم جمع‌آوری، مطالعه و فیش نویسی شد. سپس کار گردآوری متون موجود خطی و چاپی نایاب آغاز گردید و تمام نسخه‌های خطی و آثار چاپ سنگی موجود در ایران اسکن و پرینت گرفته شد و بدین ترتیب مجموعه‌ای منحصر به فرد از این متون تهیه گردید که در بردارنده‌ی مجموعه‌ی حسین نوازی، کتابدار کتابخانه سلطنتی پهلوی، موجود در کتابخانه ملی ایران که به روزگار پادشاهی پهلوی دوم از مجموعه‌داران هندی خریداری شده است؛ مجموعه‌ی کتابخانه ملی ملک تهران، مجموعه‌های موجود در کتابخانه‌ی اردشیر یگانگی تهران که بازمانده‌های کتابخانه هورشت یزد و انجمن زرتشتیان است. مجموعه میکروفیلم‌های کتابخانه‌های پاریس، موزه بریتانیا، بادلیان و غیره که در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می‌شوند، همچنین، مجموعه متون چاپ سنگی و آثار چاپی نایاب که از کتابخانه‌های

مختلف ملی، مجلس، یگانگی و کتابخانه غنی مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی و پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی تهیه شد. با این همه، باید خاطر نشان ساخت تا زمانی که دسترسی به آثار خطی کتابخانه‌های هند میسر نشود، این پژوهش همچنان ناتمام باقی است.

روش تجزیه و تحلیل اطلاعات

داده‌های گردآوری شده بر اساس موضوعی در ۱۲ موضوع، شامل ترجمه و تفسیر متون اوستایی، ترجمه و تفسیر متون پهلوی، فقه و آئین، کلام و عقاید زرتشتی، روایات، مناجات، اخلاق و اندرزها، میراث فرقه آذر کیوان، تاریخ، ادبیات، و زبان‌شناسی و فرهنگ نگاری و نجوم طبقه‌بندی شدند.

اگرچه معرفی آثار تابع میزان اطلاعات گردآوری شده است ولی معرفی عنوان اصلی و عنوان‌های فرعی اثر، نویسنده، سال نشر و نگارش، نسخه‌های خطی، محتوای اثر و چاپهای آن مهمترین مواردی بودند که در توصیف هر اثر مورد توجه بود. از این میان، چون پژوهش به هدف فراهم آمدن ابزاری برای چاپ و تصحیح متون فارسی زرتشتی نگارش یافته است، بر معرفی نسخه‌های موجود از هر اثر تاکید ویژه‌ای به عمل آمد. با این همه شایان گفتن است، توصیف‌های فهرست‌نگاران به علت مشکلات زبانی و محتوایی آثار، جز در موارد انگشت شمار، اغلب محل شک است و تا زمانی که پژوهشگر این حوزه خود تک‌تک دستنویس‌های گزارش شده را بررسی نکند، نمی‌توان صحت همه این نسخه‌ها را تایید کرد. چه بسا نسخه‌ای که به اعتبار توصیف فهرست‌نویس به اثری نسبت داده شده است، اثری دیگر باشد که تنها شباهت‌هایی با اثر نسبت داده شده داشته باشد. این واقعیت را نگارنده در بررسی اندک آثار خطی قابل دسترسی که انجام داده است، بارها دیده است. باز به هر روی این تنها راه ممکن است که ما آنچه را فهرست نویسان گزارش کرده‌اند، مبنای کار قرار بدهیم و در صورت بررسی و نیاز به اصلاح، در ویرایش آنها بکوشیم.

فصل سوم

پیشینه پژوهش

متون فارسی زرتشتی به عنوان یکی از منابع شناخت زرتشتگیری، پیش از متون اوستایی و پهلوی مورد توجه اروپاییان قرار گرفت و در سده‌ی ۱۸ و ۱۹ م ایران شناسان غربی به نقد و ترجمه و تفسیر این متون پرداختند ولی از دهه آغازین سده‌ی بیستم به این سو پرداختن به این آثار را رها کردند. زیرا در برابر متون اوستایی، پهلوی و دیگر زبانهای میانه شرقی، آنها هم به لحاظ زبانی و هم محتوایی از ارزش و اهمیت فزونی برخوردار بودند. با این وجود در سالهای اخیر اقبال به متون یاد شده بیشتر شده است.

توماس هاید در ۱۷۰۰ م اثر معروف خود بنام تاریخ پارس را بر پایه متون فارسی بویژه صدر نظم پدید آورد.^۱ آنکتیل دوپرون در زند اوستا که ۱۷۷۱ در پاریس انتشار یافت، متن های فارسی، بویژه روایات و رسالات همراه آنها را مورد بررسی قرارداد.^۲ اولشوزن رساله علمای اسلام، نام بیست و یک نسک از ایثاهو ویریو و قطعاتی از کتاب شاهنامه را در ۱۸۲۸ م زیر نام "قطعاتی درباره‌ی دین زرتشتی، برگرفته از نسخه‌های فارسی کتابخانه ملی پاریس"، با مقدمه‌ای از ژول مول در پاریس چاپ کرد.^۳

زاخو در ۱۸۷۰ مقاله‌ای با عنوان Contributions to the knowledge of parsee literature در ش ۴ نشریه Journal of the Royal Asiatic society of Great Britain and Ireland چاپ کرد و به بررسی برخی نسخه‌های خطی فارسی زرتشتی پرداخت.^۴ جمع‌بندی نهایی ادبیات فارسی زرتشتی در سالهای پایانی سده‌ی ۱۹ توسط وست صورت گرفت و زیر عنوان The Modern-Persian Zoroastrian literature of the parsis در جلد دوم اثر معروف Grundriss der Iranischen philologie منتشر شد و به عنوان یگانه مرجع مورد اعتماد درباره‌ی این ادبیات آوازه یافت.^۵ اندکی پس از وست بلوشه نیز رساله علمای اسلام را در ۱۸۹۸ تصحیح و چاپ کرد. روزنبرگ سال ۱۹۰۴ زراتشت‌نامه را تصحیح و به چاپ رسانید و سال ۱۹۰۹ در رساله‌ای با عنوان Notices de litterature persie به چاپ سروده‌های دستور نوشیروان مرزبان

1. Dhabhar, 1909, p. vii.

2. Du Perron, A., 1771, Vol. I, p. XXV-XL; Dhabhar, 1923b, p. 2-3.

3. Olshausen, 1829, passim.

4. Sachau, 1870, p. 299-283.

5. West, 1974, p. 122-129.

6. Iranica, vol. vi, p. 313-314.

کرمانی و شرح و توصیف جلد دوم روایات داراب هرمزدیار پرداخت.^۷ اندکی پس از او لوئیس گری طی دو مقاله در سال‌ها ۱۹۱۰ و ۱۹۱۳ به تصحیح و شرح و نقد برج‌نامه و مارنامه پرداخت.^۸

پارسیان هند در دهه‌های آغازین سده بیستم نقد و بررسی و چاپ و ترجمه متون فارسی زرتشتی را پی‌گیری کردند و آثاری ارزشمند پدید آوردند: دابار در ۱۹۰۹ کتاب صدر نثر و صدر بندهش را تصحیح و چاپ کرد^۹ و در ۱۹۳۲ روایات هرمزدیار را به انگلیسی ترجمه کرد.^{۱۰} هودی والا در ۱۹۲۰ کتاب تاریخ پارسیان را منتشر کرد و به تاریخ‌گذاری دقیق روایات پرداخت.^{۱۱} اونوالا در ۱۹۲۲ مجموعه‌ی سترگ روایات داراب هرمزدیار را چاپ کرد.^{۱۲} مدی بیش از دیگر پارسیان به شرح و نقد و بررسی متون زرتشتی پرداخت: در ۱۹۰۳ جاماسب‌نامه را تصحیح و چاپ کرد، ۱۹۲۲ مقدمه‌ای مفصل بر چاپ روایات داراب هرمزدیار نوشت و روایات را بررسی و طبقه‌بندی کرد. ۱۹۲۴ آثار دستور داراب پالن، از جمله فرضیات نامه و خلاصه دین، را چاپ کرد. سال ۱۹۳۲ مقالاتی درباره روایات داراب هرمزدیار و نیز فرقه آذرکیوان منتشر کرد. سال ۱۹۳۱ مقالاتی درباره ارداویرف‌نامه مصور و قصه مهاجرت زرتشتیان هندوستان و بیان آتش بهرام نوشت.^{۱۳}

تا ۱۹۸۷ که ویتالونه در ایتالیا رساله‌ای کوتاه درباره‌ی دستنویس‌های روایات چاپ کرد،^{۱۴} اثر قابل توجهی در این حوزه توسط ایران‌شناسان غربی چاپ نشد اما این رساله کوچک سرآغازی برای آثار بزرگتر شد: در ۱۹۹۱ چرتی قصه زرتشتیان هندوستان را تصحیح و چاپ کرد.^{۱۵} همچنین ویتالونه روایت ایثوتر را در ۱۹۹۶ منتشر ساخت.^{۱۶} سال ۲۰۰۹ داریوش کارگر ارداویراف‌نامه منثور را تصحیح و چاپ کرد و آن ویلیامز قصه سنجان را تصحیح، و به انگلیسی ترجمه کرد.^{۱۷}

در روزگاری که ایران‌شناسان اروپایی و پارسیان هند پرداختن به متون فارسی زرتشتی را وا نهاده بودند، در ایران تلاش‌هایی برای تصحیح و نشر این متون صورت گرفت: استاد دکتر ژاله آموزگار رساله دکتری خود را در ۱۹۶۷ با عنوان: *Etudes sur la langue et la litterature Mazdeenne en persan* ارائه کرد که اگرچه تاکنون منتشر نشده است ولی مقالات وی با عنوان "ادبیات زردشتی به زبان فارسی، ۱۳۴۸" و "دو ارداویراف‌نامه، ۱۳۶۲"، برگرفته از آن هستند.^{۱۸} پس از او باید از تلاش‌های محمد دبیر سیاقی که در ۱۳۳۸ زراتشت‌نامه چاپ روزنبرگ را ویرایش و در ایران تجدید چاپ کردند و استاد رحیم عقیقی که در ۱۳۴۳ به چاپ

7. Rosenberg, 1909, passim.
8. Gray, 1910; 1913, passim.
9. Dhabahr, 1909, passim.
10. Ibid, 1932, passim.
11. Hodivala, 1920.

۱۲. داراب ۱۹۲۲، ۲، سراسر کتاب.

۱۳. نک. کتابنامه.

14. Vitalone, 1987.
15. Cereti, 1991; 1995.
16. Vitalone, 1996.

۱۷. نک. کتابنامه.

۱۸. نک. آموزگار، ۱۳۸۶.

ارداویرافنامه منظوم اثر زرتشت بهرام پژدو پرداختند،^{۱۹} یاد شود. در میان زرتشتیان ایران آثار زنده‌یاد رشید شهردان، بویژه کتاب فرزندگان زرتشتی، اثری ارزشمند در شناخت ادبیات فارسی زرتشتی است. با این همه، جز مقالات وست و آموزگار که هر دو نیز به صورت مختصر و کلی به آثار مشهور فارسی زرتشتی پرداخته‌اند، تاکنون اثری که همه ابعاد و زوایای این ادبیات را بررسی کند، پدید نیامده است و پژوهش پیش‌رو نخستین بار است که به گونه‌ای گسترده به تحدید قلمرو آن می‌پردازد.

فصل چهارم

یافته های پژوهش

ترجمه و تفسیر اوستا

اوستا مهمترین کتاب در دیانت زرتشتی، مجموعه‌ای از متون مختلف است که در زبان فارسی نو نیز نمود ویژه‌ی خود را یافته است. کهن‌ترین کاربردهای زبان فارسی در متون اوستایی به نیرنگ‌ها یا سرعنوان‌ها و دستورات کوتاهی برمی‌گردد که کاتبان اوستا در عنوان و آغاز هر بخش می‌آوردند. از این سنت نسخه‌نگاری که بگذریم، به تدریج برای قسمت‌های پرکاربرد اوستا ترجمه و شرح‌هایی به فارسی تهیه شد. اغلب این متن‌ها سده نهم یزدگردی به بعد، زمانی که میان جامعه زرتشتی ایران و پارسیان هند ارتباط برقرار شد، پدید آمده‌اند و بیشتر در شرح نمازهای گاهانی و خرده اوستا هستند.

بر اساس آنچه از ادبیات فارسی زرتشتی در ترجمه و شرح اوستا بویژه گاهان پدید آمده است، نگاه اهل دین به این کتاب بیشتر نگاهی آیینی و باور به تقدس‌ها و اثرات ماورایی آن کلام مقدس بوده است تا تبیین و تفسیر آن به عنوان متن بنیادین آموزه‌های دین. نگاه دوم در سده ۱۹م در سایه پیشرفت‌های زبان‌شناسی و بازخوانی گاهان و رشد مدرنیسم و چالش‌های آن در هند شکل گرفت و توسط کسانی چون دینشاه ایرانی و پیروان او از ۱۳۰۰ش به بعد در ایران رواج یافت و در روزگار ما به عنوان نگاه غالب با رویکردی روشنفکرانه و نواندیش بر جامعه زرتشتی چیرگی یافته است، هرچند نگاه آیینی به اوستا در لایه‌های میانی به پایین جامعه کماکان طرفداران خود را دارد. به هر روی متون فارسی که زرتشتیان در شرح و تفسیر و ترجمه مجموعه‌ی اوستا پدید آورده‌اند، به قرار زیر است:

در باره اوستا

رساله‌ای در آموزش دستور و لغت اوستا در کتابخانه اردشیر یگانگی تهران، کتابچه‌ای آموزشی، گویا دستک آموزنده‌ای که اوستا آموخته است. کتاب به اوستایی و فارسی است و برنمی‌آید که از سده‌ی سیزدهم یزدگردی فراتر باشد. نسخه‌ی یاد شده از بقایای کتابخانه‌ی هورشت یزد بوده است که به کتابخانه‌ی یگانگی انتقال یافته است. با توجه به موضوع کتاب می‌توان گفت اثری منحصر به فرد در ایران است و شاید دفتر آموزشی یکی از زرتشتیان باشد که در مدارس